

PÉNTEK JÁNOS

NYELVI SZIGET- ÉS SZÓRVÁNYHELYZETEK, FOLYAMATOK

„Szigetek a Holttengerben”

■ A bonyolult jelenségek és folyamatok többféle megközelítési lehetősége között mindig van olyan, amely diszciplinárisan és módszertanilag a többinél inkább megfelelő, azaz adekvát. A nyelvészetnek is több lehetősége van arra, hogy a szórványok nyelvi vonatkozásait vizsgálja, és ezek a jelenségeknek más és más vonatkozásait tárják föl. A nyelvi, nyelvjárási régiókkal, szigetekkel, a nyelvek egymást átfedő határzónáival egy viszonylag hagyományosabb diszciplína, a geolingvisztika, közelebbről az areális nyelvészet és a dialektológia foglalkozik. A nálunk már az előző század közepe óta folyó intenzív nyelvöldrajzi kutatások tisztázták az egyes magyar nyelvi tájak jellemzőit, kiterjedését, a szigetek és szórványok elhelyezkedését, történelmi kapcsolatát. Ezeknek a kutatásoknak az eredményei, a további elemzések forrásai a nyelvatlások, amelyek csak 1990 után jelenthettek meg.¹ Ezek alapján tudjuk, hogy Erdélyben, amely a maga egészében kontaktuszónává és nyelv-ütköző zónává, feszültségzónává vált a 20. század folyamán, a két karakterisztikus nyelvjárási régió, a mezőségi és a székely, a két történelmi régió, a vármegyei és a székely hajdani kiterjedésének felel meg, a partiumi rész pedig szorosan kapcsolódik Magyarországot keleti felének régióihoz.

A nyelvshigetrendszerint a nyelvterületen („történelmi szálláshelyen”) kívül vagy annak peremén helyezkednek el, rendszerint valamely expanzió eredményeként jöttek létre (lásd pl. a német nyelvshigeteket). A moldvai magyar, a mi egyetlen nyelvshigetünk, inkább az elmenekülés,

**A nyelv és a kultúra
átörökítése és az ideális
kétnyelvűség kialakítása
csak az intézményes
oktatásban,
az iskolában valósítható
meg. Ennek elsődleges
feltétele az elérhető
iskola és az ezt választó
szülői döntés...**

mint a terjeszkedés következménye, vallásában is sziget, nyelvjárásilag pedig belső Erdély tipológiai kettősségét őrzi: dominánsan a székelyt, kisebb mértékben az archaikusabb mezősségit (ez a kettősség az eredetét is valószínűsíti).

A dél-erdélyi és észak-erdélyi peremszigetek egy-egy településből vagy kisebb településcsoportból állnak: maradék- vagy maradványszigetek. A nyelvhatár délkeleti csücskében ilyen a hétfalusi kis régió, aztán Krizba, Halmágy, Kóbor, Datk, Nagymoha és még néhány, többnyire evangélikus vallású település magyar népeisége, délre, nyugatra haladva Oltszakadát, majd a Dévához közeli Lozsád és néhány szomszéd település, valamint Csernakeresztúr. Ez utóbbi egyben nyelvjárásziget is. A nyelvjárásziget típusában más, mint az azonos nyelvű régió nyelvváltozata, ebben az esetben a (bukovinai) székelyé, mint a környékbeli mezősségi maradványoké. A nyelvterület északi határán szigethelyzetbe került Domokos a Lápos mentén és a Besztercéhez közeli Magyardécse. Magyardécse szintén nyelvjárásziget is, lévén nem mezősségiként a mezősségi nyelvjárás peremén. Jellegzetes belső sziget mind nyelvjárásában, mind vallásában a kalotaszegi Jegenye. Sajátos nyelvjárászigetet alkotnak a magyar nyelvűvé vált Nagykároly környéki sváb falvak. A szigethelyzet általában konzerválja a korábbi nyelvhasználati formákat, így a szigetek nyelve rendszerint archaikus(abb), de a folyamatos nyelvi kontaktus révén kiterjedt a kétnyelvűségük, intenzív a nyelvi kölcsönhatásuk a környezet nyelvével.²

Otthon idegenként

■ A sziget és különösen a szórvány mai aktualitásában mégsem annyira geolingvisztikai, mint inkább nyelvkörnyezeti, ökolingvisztikai és kulturális ökológiai jelenség, fogalom: a nyelvkörnyezeti, a kulturális környezeti másság a jellemzője. A szórványkutatók körében jól ismert az a terminológiai kapcsolatos gond, hogy a magyar terminológia releváns, fontos és viszonylag következetes kettőssége: *szórvány* és *diaszpóra* a románban és más nyelvekben eltűnik, sőt félrevezetővé válik. A magyarban a *szórvány* attól *szórvány*, hogy megváltozott és folyamatosan változik a környezete, a *diaszpóra* úgy *diaszpóra*, hogy más környezetbe került. A másság, az idegenség érzése persze kölcsönös, a *diaszpóra* mégis azt sugallja, hogy az, aki odatartozik, az jövevény. Ettől nehéz szabadulni, attól ti., hogy egy kategóriába kerüljenek az őshonosok és a jövevények, a migránsok. A kisebb közösségről, a kevesebbekről mindig azt lehet feltételezni, hogy ők a jövevények, ők az idegenek. Ez válik sztereotípiává, és ezt a történelmi tények nem képesek megingatni.

A szórványokkal foglalkozó magyar szakirodalomban a fogalom meghatározásában két vélemény dominál. Az egyik, amelyet leghatározottabban Vetési László képvisel, éppen a környezeti helyzetet tekinti meghatározónak: szórvány az a csoport, kisközösség, amely egy tőle eltérő nyelvi és kulturális (etnikumú, vallású) környezetben nem képes fenntartani önmagát, nem képes olyan önszerveződésre, amellyel biztosíthatná folytonosságát. Ennek kritikus határát többek között olyan tényezők jelölhetik ki, mint a létszám és az arány, az intézményfenntartási igény és lehetőség.³ A kritikus határt jól példázza a Balázsfalva szomszédtságában fekvő Alsókarácsonfalva és Buzásbocsárd. Az előbbi, 2011-ben 58 kétnyelvű magyart számláló közössége nem éri el azt a kritikus szintet, amely saját intézmény működését lehetővé tenné, az utóbbi, Buzásbocsárd 430 fős közössége élénk egyházi és kulturális életet él, alsó tagozaton van magyar oktatás, a felső tagozat csak román nyelvű, de innen is többen eljutottak a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba is, és ott érettségiztek. Bálint Emese nemrég publikált kutatása szerint a két nyelvi közösség különbségeit „a kétnyelvűség típusában, a nyelvhasználat mindennapi gyakorlatában, illetve az eltérő intézményes háttér meglétében kell keresnünk”.⁴

És aminek ennél is meghatározóbb szerepe lehet: a környezet nyelvének, kultúrájának rendszerint magasabb a státusa, a presztízse. Ebben a teljesen aszimmetrikus helyzetben általában nem a hátrányos helyzetben levő csoport élvez támogatást, hanem az, amelyik egyébként is fölényben van. Ebből következik az is, hogy az egyik csoport kiszolgáltatott, defenzív helyzetben van, és védekezni próbál, a másik folyamatos offenzívában, terjeszkedésben. Ezen az alapon teljesen érthető a némelyek által elmarasztalt szórványmentő attitűd. Jóval többről van szó, mint a ma élők fogyatkozó, elköltöző csoportjáról: a legszélesebb értelemben vett kulturális környezet elvesztéséről, a hagyományörző közös emlékezet és a tárgyi örökség elvesztéséről. A szórványfalvak, kistrégyák után emlékjelek maradnak, történelmi hagyomány, műemlékek, üres templomok. A szászok ma már valószínűleg jól tudják, mi mindent adtak el, adtak föl saját szabadulásukért.

Már nem itt – de még nem ott

■ A szórvány fogalmát más értelemben, szorosabban kapcsolja össze a nyelvvel (és ezzel az identitással) Bodó Barna: „*a szórványt nyelv- (tehát:) nemzethatárként kell értelmezni...*”⁵ Nyilván nem a valóságos nyelvhatárról van szó, hanem a belső határról, nyelvünknek, kultúránknak az azonosságunkat, szellemi egységünket meghatározó határáról, saját nyelvünk határáról abban az értelemben, ahogy erről Wilhelm von Humboldt írt, vagy ahogy Heidegger tekinti a nyelvet a lét házának.⁶ „Határ, nyelvhatár. Határok – határpépítés. Minden identitás alfája és ómegája. A kulturális határok szórványban illuzórikussá válnak.”⁷ A szórványban élők rendszerint két nyelvben élnek vagy inkább: két nyelv között. Nem a kettős vagy többes identitás többletudata, biztonsága jellemző rájuk, hanem az átmenetiség bizonytalansága, nem az „itt is, ott is”, hanem a „már nem itt, de még nem ott” tudata. A határhelyzet, a diszkontinuitással járó bizonytalanság következménye, hogy „a szórvány mindennapi döntéshelyzet”.⁸

Mindkét, alapján nyelvi és kulturális környezeti megközelítés szerint, kisebb-nagyobb központokkal, jelentősebb magyar népességű településekkel, kistájakkal szórványnak minősül a hajdani vármegyei terület, azaz a Mezőség legnagyobb része, Dél-Erdély, a Bánság, jelentős területek a Partiumban. A leginkább elszórványosodott, ma *Mezőségként* ismert vármegyei terület magyarsága (az innen elszármazott moldvai magyarok archaikus csoportjával együtt) a legkorábbi, legmélyebb gyökerű, nyelvjárásában és kultúrájában ma is archaikus, sajátos értékeket képviselő magyar népessége Erdélynek. Arról a feltűnő kettősségről, amely a mezőségi szórványban és a moldvaiak szigethelyzetében a beszélt nyelv funkcionális redukáltsága, töredezettsége és a zenei hagyomány, tánc-hagyomány élő teljessége között figyelhető meg, már korábban azt feltételeztem, hogy az utóbbi, sajátos, ritualizált kommunikációs formaként mintegy kompenzálja az előbbit.⁹

Nyelvkörnyezeti és kulturális ökológiai szempontból is alapvető különbség van a maradékszórványok, a falusi szórványok és a városi, lakótelepi vagy munkatelepi szórványok között. Az utóbbi már inkább a diaszpóraléthez közelít. Az előbbieken még volt, lehetett sűrű kapcsolati hálózattal rendelkező, az anyanyelv azonos vernakuláris változatát beszélő primer közösség, az utóbbiban ilyen már nem alakul ki. Volt múltja, értékrendje, a párválasztásra is kiterjedő szokásrendszere, városra költözésével mindezt jórészt elveszítette. Ha a statisztikát nézzük, mint Vetési László vitairatára¹⁰ írt válaszában Szilágyi N. Sándor tette az 1992. évi népszámlás adatai alapján, kétségtelen, hogy a szórványlét érintettjei zömükben városban élnek, a nagyvárosi lakótelepeken, mint írta: „a szórvány-probléma vastaga nem falun van, hanem városban!”¹¹ Ez valóban így van. Azonban az is kétségtelen, hogy a városi szórvány

szorosan kapcsolódik az erdélyi térségek falusi szórványaihoz, oka is és következménye is annak, ami a több évszázados közösségekkel történt és történik.

A nyelvmegtartás és a nyelvcsere között

■ A szórványok nyelvi helyzetének, nyelvhasználati jellemzőinek és a meghatározó nyelvi folyamatainak elemzésében, értékelésében a társasnyelvészeti megközelítés tekinthető adekvátnak. Az 1990-től megindult és azóta is tartó, a Kárpát-medence külső régióiban összehangolt szociolingvisztikai kutatások általában és egyes közösségek vonatkozásában is vizsgálták a szórványok nyelvhasználatát, a kétnyelvűséget, a nyelvcserét, a nyelv megtartásának feltételeit és a nyelvvésztés utáni nyelvésztés lehetőségeit.¹² És mivel hasonló helyzeteket és folyamatokat a világ más részein is vizsgáltak, saját kutatásainkat folyamatosan összevethettük a nemzetközi szakirodalommal. A szórványokban beszélt magyar nyelvváltozat a regionális (nyelvjárási) jelleg mellett magán viseli a kétnyelvűség, a kétnyelvű diglosszia jegyeit, a folyamatos interferencia és kontaktus következményeit. A beszélők spontán módon, környezeti hatásra válnak kétnyelvűvé, esetleg szimultán módon, a nyelvtanulás kezdetétől. A felnőttkori kétnyelvűség abban az esetben diglossziás, ha az anyanyelv megmarad elsődleges, orális változatában, a másodnyelv pedig írásbeliségében művelt változatként emelkedik az előbbi fölé. Az ideális, megtartható, stabil kétnyelvűség mindkét nyelvben magas szintű és anyanyelv dominanciájú.

Az egyik nyelvből a másikba vezető nyelvi folyamat a következőképpen írható le: $M \rightarrow M/R \rightarrow \dots \rightarrow R/M \rightarrow R$, azaz egynyelvűség az anyanyelvben $\rightarrow$ hozzáadó kétnyelvűség az anyanyelv dominanciájával $\rightarrow$ dominanciaváltás $\rightarrow$ másodnyelv-domináns, felcserélő kétnyelvűség $\rightarrow$ egynyelvűség a második nyelvben. A szórványban már ritka az anyanyelvi egynyelvűség, általános az M/R vagy az R/M kiindulópont, az utóbbi már az asszimiláció kezdete is, a nyelv lévén az identitás legelsőként változó komponense. A kettő között történik a dominanciaváltás: az anyanyelv alárendelt státusa, alacsony presztízse belső leértékelődéshez, negatív attitűdhez vezet, amely persze nem zárja ki a nyilvánosságnak szánt, szimbolikusan magas értékelést. Az utolsó szakasz: az $R/M \rightarrow R$ a nyelvcsere lezárulását jelenti. A folyamat két kritikus pontját, a két nyelv közötti dominanciaváltást és a nyelvcsere lezárulását, a másodnyelvű egynyelvűséget a következő, egymással szorosan összefüggő tényezők határozzák meg: a közvetlen nyelvi környezet, a párválasztás, a tannyelv-választás és a közösség kritikussá váló apadása. Ezek közül kettő független a nyelv használatától, kettő viszont az ő döntésétől függ.¹³ Az átmenetiség állapotában vannak az éppen szórványkörnyezetben a népszámláláskor regisztrált magyar nemzetiségű román anyanyelvűek (1992-ben 32 949), aztán a román nemzetiségű és anyanyelvű protestánsok, római katolikusok. Másrészt a népes magyar anyanyelvű roma etnikumúaknak köszönhetően a magyar az egyetlen kisebbség Romániában, amelynek több anyanyelvű beszélője van, mint ahányan magyarnak vallják magukat (a 2002-es népszámlálás szerint mintegy 12 ezerrel).

A nyelvcsereének van egy funkcionális és egy strukturális síkja. A szakirodalomból módszeres vizsgálatok alapján jól ismert az a folyamat, ahogy az anyanyelv nyelvhasználati alkalmainak ritkulásával és lehetőségeinek korlátozásával apadnak a nyelvhasználati színterek, ahogy egyre inkább beszűkülnek, leépülnek a nyelv hivatalos, szellemi, szakmai funkciói és regiszterei. És mindezeket a színtereket, funkciókat, a leépülő regisztereket a domináns nyelv veszi át. A többnyire csak a vernakulárisokra kiterjedő kétnyelvűségben – az előbbi folyamatokkal összefüggésben – a visszaszoruló nyelv strukturálisan is közeledik a másik nyelvhez, szinte teljesen nyitottá válik a kontaktusjelenségek iránt. A lexikális leépülést, hiányt jelzi az álta-

lános jelentésű szavak (hiperonimák, mint pl. *madár*, *virág*, *csinál*) megnövekedett szerepe, ezt pótolják a lexikális átvételek, és pótolja az izolált sziget- vagy szórványhelyzetben mindig megerősödő nyelvi kreativitás (jellemző példája ennek a moldvai magyar *buvóka* a kullancs, a *melegeresztő* a katicabogár, a *kapogató* a koldus neveként). A szemantikai nyitottságot jelzik az eluralkodó tükörjelentések (az *ül* 'tartózkodik' jelentése Erdélyben vagy 'áll' jelentése is Moldvában), analitikus szerkezetek (*labdát játszik*, *vizsgát ad*), tükörszerkezetek, tükörkifejezések (a magyarszováti szórványból: *lábnak a tojása* 'boka', r. *ouăle piciorului*, *virág a fülnek* 'semmisség', r. *floare la ureche*). Mindezeknél kevésbé érzékelhető a szórendi kötöttségek lazulása a másik nyelv szórendi szabályainak megfelelően, a gyakoribb hezitálás, az intonációban, hangsúlyban, beszédtempóban bekövetkező változás. Ebben a nyitottságban és közeledésben a beszélő spontánul mozog a két nyelv között, számára már nincs jelentősége, szinte nem is veszi észre, hogy melyiket használja. Érdeemes felfigyelni arra, hogy – mint mindenütt – a szórványban is a beszélő környezete nyelvjárásába születik bele, és amikor bekövetkezik a nyelvcsere, akkor is utolsó nyelvváltozatként a nyelvjárás marad meg számára, aztán már csak a nyelvjárás ritualizált szövegei.

A felekezeti, vallási identitás mint az azonosság „legtartósabb” eleme a nyelvcsere után is megmaradhat. Ennek tulajdonítható, hogy az anyanyelvnek az egyházi szertartásban használt ritualizált szövegei szakralizálódhatnak, úgy őrződhetnek meg a templomi használatban, hogy a hívek a nyelvet már nem értik, nem beszélnek. Ezt példázza a Vetési László által leírt Fehér megyei katolikus Borbánd, a református Alsókarácsonfalva és a mindhárom vallást ebben a formában tovább éltető Verespatak. „A teljes nyelvcsere után is egyfajta »szent nyelvként« vergődik tovább a hajdani anyanyelv immár szószéki, kultikus nyelvvé zsugorodva.”¹⁴ Ilyen szakralizálódott reliktszövegek a moldvai magyarok, a mezőségiék archaikus imádságai, folklórszövegei is.¹⁵

Nyelvi nevelés, oktatás határhelyzetben

■ Már az iskolát megelőző elsődleges szocializáció is, amely a családban és a szűkebb közösségben történik, jelentős mértékben meghatározhatja a nyelvmegtartás felnőttkori esélyeit. A szórványközösségeknek van egy olyan szocializációs hagyománya, amelyet Vetési László etnikai immunizálásnak nevez, tudatos nevelési folyamatnak: „az interetnikus és szórványkörnyezetben élő gyermekeket kicsi koruktól kezdve a többségtől leválasztó információkkal látják el. [...] Egy egész sor jelkép, egy szimbólumrendszer, szókészlet és eszköztár kíséri ezt, melynek összegyűjtésével és [...] működésével még adósak vagyunk. A [...] hatásos működése jól érzékelhető az Olt mentén és a Mezőség egyes részein is, ahol többek között nagyfokú tudatossággal és alacsony számú vegyes házassággal jár együtt. Innen érthető meg az otthonról kiszakadt, vegyes környezetbe kerülő székelyek gyors (vegyes házasságokban megnyilvánuló) beolvadási készsége, mert az otthon homogén környezetében nem immunizálódhattak.”¹⁶

Az áthagyományozás, a nyelvbe való belenevelődés elsődlegesen és természetes módon a családban történik, az unokák, gyermekek, szülők, nagyszülők kapcsolatában. Az első nyelvtanár a nagyanya és az anya. A szórványban azonban a család sem a régi, gyakran nincs meg a nemzedékek, korosztályok természetes aránya, egyensúlya, sem a kapcsolat a nemzedékek között. A falusi szórványközösségek egyre inkább előregednek: nincs kinek áthagyományozni a nyelvet, a kultúrát. A városi, munkatelepi szórványokban pedig egyre több a nyelviileg vegyes család, a tanynyelvválasztással, a párvalasztással törés következhet be a nemzedékek között. A

nemzedéki törést jól jelzik azok a nem ritka esetek, amikor protestáns szülők gyermekeinek hitoktatása, konfirmálása – az anyanyelvi ismeretek hiánya miatt – már csak a többségi nyelvén lehetséges.¹⁷

A spontán folyamatok tehát óhatatlanul a szórványközösség nyelvcserejéhez vezetnek. A helyzet ismeretében lehetőség van mégis a közösség szempontjából kedvezőtlen nyelvi folyamatok lassítására, megállítására, esetleg nyelvésztesre is. Ezt célozná a szórványstratégia, amelynek fontos része a nyelvi tervezés és ennek keretében is az oktatás. Mint láttuk, az ideális, megtartható, stabil kétnyelvűség az anyanyelv dominanciáját és mindkét nyelv magas szintű ismeretét feltételezi. Ez csak megfelelő módszerű és hatékony oktatással érhető el. Ezen az alapon is állítható, hogy a magyar anyanyelvű oktatás a szórványhelyzet egyik kulcskérdése.¹⁸

A nyelv és a kultúra átörökítése és az ideális kétnyelvűség kialakítása csak az intézményes oktatásban, az iskolában valósítható meg. Ennek elsődleges feltétele az elérhető iskola és az ezt választó szülői döntés, az iskolában pedig mindkét nyelv megfelelő módszerű, hatékony oktatása. De mint köztudott, annak ellenére, hogy az anyanyelven való tanulás előnyei nyilvánvalóak és cáfolhatatlanok,¹⁹ továbbra sem csökkent a román tannyelvet választók 25–30 százalékos aránya, amely az oktatási fokozatokon fölele haladva elérheti a tanulók kétharmadát, szórványvidéken 50% fölötti, sőt éppen 80–90%-os is lehet, falusi szórványban nagyobb arányban, mint városban.²⁰ Nyilvánvaló szakadék van az identitás kinyilvánítása, szimbolikus vállalása és a tannyelv-választásra vonatkozó pragmatikus döntés között. Azt is be kell vizsgálni, hogy az anyanyelv vonzását gyengítheti, ha az az oktatás nem versenyképes. Már a régebbi vizsgálatok is jelezték, az újabbak megerősítik, hogy a román tannyelvet választó szülők nem ok nélkül hivatkoznak arra, hogy éppen a szórványvidéken működő magyar iskolákban alacsony az oktatás színvonala, az iskola elvesztette presztízsét, az emberek többek között el az iskolától.²¹

A tannyelv-választásban megnyilvánuló kedvezőtlen attitűd átsugárzik az anyanyelv mint iskolai tantárgy megítélésére is. A szülők és a pedagógusok is beleestek abba, a hatóság által sugallt hamis szemléletnek a csapdájába, hogy a magyar oktatásban nem a román jelenti a közösség helyzetében indokolt többletet (nagyobb óraszámot, több tanulást, vizsgát), hanem éppen az anyanyelv. Egyelőre azt sem sikerült elérni, hogy mind a magyar nyelv és irodalomnak, mind a román nyelv és irodalomnak a környezetnek megfelelő, külön-külön oktatási programja legyen a tömbben és a szórványban: az egyikben inkább az anyanyelv oktatását kellene hatékonyra tenni, a másokban a román nyelv oktatását. Csak így lehetne magas színvonalú és megtartható a kétnyelvűség. A revitalizációs oktatás módszertana sincs kidolgozva, nincsenek erre a célra kifejlesztett tankönyvek, oktatási anyagok, taneszközök, noha a moldvai és a szórványkollégiumi oktatásban²² már jelentős tapasztalat halmozódott föl.

De az iskola mint intézmény nemcsak az anyanyelvű oktatás miatt fontos. Megléte önmagában szervező erő a közösség számára és biztatás a jövő tekintetében: a fiatal családok számíthatnak rá, hogy születendő gyermekük otthon tanulhat. A megszűnő iskolát ebben a tekintetben nem pótolhatja sem a fakultatív anyanyelv-oktatás, sem az iskolabusz, sem a szórványkollégium.

■ JEGYZETEK

1. Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila szerkesztésében *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* két kötetben, 1992-ben, Murádin László gyűjtésében és Juhász Dezső szerkesztésében *A romániai magyar nyelvjárás atlasza* 11 kötetben, 1995 és 2010 között.

2. Lásd minderről részletesebben: Péntek János 2005, *Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. Magyar Nyelv* 101/4: 406–413.

3. Vetési László: *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, perenvilág: Sorskérdések a nyelvhatáron*. Ariadné Könyvek. Komp-Press, Kvár. 2001.33.

4. Bálint Emese: *Kétnyelvűség és nyelvi változás a szórványban. Szociolingvisztikai kutatások Alsókarácsonfalván és Buzsábsocsárdon*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 8. Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2013. 8.
5. Bodó Barna: *Szórvány és nyelvhatár*. Lucidus Kiadó, Bp., 2009. 19.
6. Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Ford. Bacsó Béla. Európa Könyvkiadó, Bp., 1988. 65.
7. Bodó Barna: *Mikor, meddig, miért magyar?* In: Kántor Lajos (szerk.): *Párbeszéd nemzetről, nemzetköziségről*. Korunk – Komp-Press Kiadó, Kolozsvár. 2013. 31.
8. Bodó Barna 2009. i. m. 202.
9. Péntek János: *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1998.100.
10. Vetési László: *Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon*. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár. 2002. 7–15.
11. Szilágyi N. Sándor: *A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy?* In: *Miegymás. Közéleti írások*. Kalota Könyvkiadó, Kvár, 2003. 687.
12. A kutatásokról részletes szakirodalmi és tematikai tájékoztatást, összefoglalást tartalmaz *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok* című kötet (szerk. Benő Attila és Péntek János, előszó: Péntek János). Gramma Nyelvi Iroda – Dunaszerdahely, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet – Kolozsvár, 2011.
13. Minderről részletesebben: Péntek János *Dinamikus nyelvi folyamatok és az identitás*. Pro Minoritate 2007/Ítavasz. 56–61.
14. Vetési László 2001. i. m. 26.
15. Péntek János: *A ritualizált szöveg*. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kvár, 1997.329–334.
16. Vetési László 2001. i. m. 19.
17. A református gyülekezetek nyelvhasználati gyakorlatáról lásd Vetési László 2002. i. m. 299–321.
18. Bodó Barna 2009. i. m. 45.
19. Az erre vonatkozó érveket, ill. az ezzel ellentétes tévhitek cáfolatát Péntek János foglalta össze az erdélyi szülők számára: *Milyen nyelven tanuljon a gyermek? Magyarul vagy románul?* Szabadság XXIII 26, 2011. febr. 2., 3.
- http://www.erdely.ma/autonomia.php?id=84377&cim=milyen_nyelven_tanuljon_a_gyermek
20. Péntek János: *A magyar tehetség esélyei Erdélyben*. In: Demeter József (szerk.): *A Kárpát-medencei tehetség gondozás jó gyakorlatai*. (Géniusz Könyvek 26). Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, Bp., 2012.15–16; Bodó Barna 2009. i. m. 174.
21. Papp Z. Attila: *Bánsági falvak szórványmagyarsága*. In: *Peremlét és megmaradás*. Szórvány Füzetek. Temesvár, 1997. 83, 111; Péntek János 2014. *Magyarul! De hogyan és hol?* Krónika XVI 15: 15. 2014. jan. 24–26. <http://www.kronika.ro/szempoint/magyarul-de-hogyan-es-hol>
22. Már most is ilyenek tekinthető a több mint tíz éve működő moldvai magyar oktatás (lásd Kosztándi Tímea Ildikó szerk.: *Tíz év Moldvában. Csángó oktatási program 2000–2010*. Zelegor Kiadó, Kézdivásárhely, 2010.), és gyakran az is nyelvélesztés, amit a szórványkollégiumok magukra vállalnak. A nyelvélesztésre vonatkozó friss magyar nyelvű összefoglalás Gál Noémi: *A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 6. Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, Kvár, 2010.

